

سازمان اداره استیفا و نظام مالیاتی ایران در عهد ایلخانان بر اساس کتاب المرشد فی الحساب

سیدمصطفی حسینی^۱، علی بیات^۲

(دریافت مقاله: ۹۵/۱۱/۱۳ - پذیرش نهایی: ۹۷/۱۲/۰۴)

چکیده

از جمله منابعی که معمولاً در مطالعات تاریخی کمتر به آنها توجه می‌شود، متون آموزشی هستند که با هدف راهنمایی متصدیان و شاغلان دیوان‌های مختلف نگاشته می‌شدند. شناسایی و بهره‌وری از این دست منابع، می‌تواند در شناخت تاریخ اقتصادی و اداری بسیار راهگشا باشند. *المرشد فی الحساب*، به زبان فارسی، نوشته حسن بن علی قاسانی (کاشانی)، یکی از نمونه‌های متون آموزشی فن استیفا یا حسابداری دیوانی، در دور، ایلخانی نگاشته شده است. در پژوهش حاضر، ضمن معرفی اجمالی و بیان ارزش تاریخی کتاب، جایگاه آن در شناخت نظام مالیاتی و اداره دیوان استیفا در عهد ایلخانان غیر مسلمان (۶۵۴-۶۹۴ هـ) بررسی خواهد شد. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که در ساختار جدید نظام مالیاتی ایران، مال، تمغا و قیچور سه منبع اصلی درآمدهای مالیاتی حکومت بود. دیگر آنکه، به دنبال تغییر نظام مالیاتی، دیوان استیفا نیز با وضع قوانین جدید مالیاتی و ابداع شیوه نوین در ثبت محاسبات، ایجاد دفاتر مالی و مشاغل - مناصب دیوانی متناسب با نظام جدید تغییر و تحولاتی را تجربه کرد.

کلید واژه: *المرشد فی الحساب*، اداره استیفا، آموزش فن استیفا و سیاحت، نظام مالیاتی

۱. دانشجوی دکتری رشته تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشگاه تهران، تهران، ایران، نویسنده مسئول؛

Email: m.huseini@ut.ac.ir

۲. دانشیار دانشگاه تهران، گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، تهران، ایران؛

Email: abayat@ut.ac.ir

مقدمه

به دنبال استقرار حکومت ایلخانی در ایران، و تغییرات نظام حکومتی که در واقع ترکیبی از سنت‌های مغولی - ایرانی بود، نظام اداری - مالی نیز دستخوش تحولاتی شد. ساختارهای نظام اداری قبلی در پی یورش گسترده مغولان تقریباً از هم پاشیده شده بود، احیاء و بازسازی مجدد آن مورد توجه ویژه قرار گرفت (شمس منشی، ۱۲۶/۲-۱۲۹؛ پطروشفسکی، ۳، ۵۸؛ رضوی، ۳۲۳-۳۲۴). هرچند گزارش‌های موجود در باب نظام مالیاتی دوه مذکور، عموماً پراکنده و مبهم اند، اما شماری منابع و مستندات، از جمله تألیف چندین اثر آموزشی برای متصدیان و محاسبان دیوان‌ها در این دوره، حاکی از کوشش برای تجدید و بازسازی نظام و ساختار اداری - مالی در دوره ایلخانی است.^۱ *المرشد فی الحساب*^۲ که در ۶۹۱ ق به خامه حسن بن علی [قاسانی]^۳ نگاشته شد (حسن بن علی، ۱، ۱۸۳)، از آن جمله است. هرچند این اثر، در اصل متنی آموزشی است و نمی‌توان آن را گزارشی دقیق از وضع مالی و اداری آن دوره دانست، اما مؤلف به روشنی شرحی از ساختار تشکیلات اداری، نظام مالیاتی و قوانین و مقررات جاری در زمان خود به دست می‌دهد. متأسفانه، این دست آثار، با وجود اهمیت قابل توجهی که در شناخت نظام مالیاتی و تشکیلاتی دارند، در تحقیقات مربوط، به ویژه تحقیقات داخلی، مغفول واقع شده‌اند. البته بخشی از مطالب این‌گونه کتاب‌ها به خط سیاق نوشته شده و احتمالاً این موضوع، در کم‌توجهی بی‌تأثیر نبوده است. هر چند در سال‌های اخیر، پژوهش‌هایی درباره کتاب *المرشد* صورت گرفته، اما این پژوهش‌ها از استخراج و شرح اصطلاحات و لغات دیوانی و محاسباتی فراتر نرفته‌اند.^۴ از آنجا که کتاب *المرشد* در

۱. برای نمونه، رساله خواجه نصیرالدین در امر مالیات و خرج (تاریخ شاهی، ۳۹-۴۵)؛ سعادت نامه (تألیف: ۷۰۶ ق)، *قانون السعادت و لطایف شرفی* (تألیف: بین سالهای ۷۰۶-۷۲۳ ق) اثر فلک علاء تبریزی (فروغ اصفهانی، پیوست دوم، ۲۸۴، ۲۸۷؛ صفری آق قلعه، ۳۷)؛ *شمس السیاق* (صاحبیه) منسوب به شمس الدین محمد صاحب دیوان متوفی ۶۸۳ ق (فروغ اصفهانی، پیوست دوم، ۲۸۶)؛ *جامع الحساب* از عماد سراوی (تألیف: حدود ۷۴۱-۷۴۵ ق) (فروغ اصفهانی، پیوست دوم، ۲۸۲).

۲. چاپ عکسی نسخه مجلس به زودی به کوشش علی صفری آق قلعه پژوهشگر نسخ خطی و دست‌اندرکاران انتشارات میراث مکتوب به زیور طبع آراسته خواهد شد.

۳. نسبت مؤلف به کاشان در نسخه موسسه زبان و ادبیات و هنر تاتارستان ضبط شده است (افشار، ۲۰۱-۲۰۲).

۴. محمدباقر وثوقی و محمد حسین سلیمانی، «اصطلاحات دیوانی مغول بر اساس نسخه خطی *المرشد فی الحساب*»، *مجله پژوهش‌های ایران‌شناسی*، تهران، دوره ۳، شماره ۱، صص ۸۵-۹۲، ۱۳۹۲؛ همو، ←

دوره ایلخانان غیر مسلمان (۶۵۶-۶۹۴ هـ) نگاشته شده است، در این مقاله پس از معرفی اجمالی و تبیین اهمیت و جایگاه آن برای شناخت و آگاهی از ساختار تشکیلات دیوان استیفا و دفاتر مالی، نظام مالیاتی، منابع درآمد، شیوه برآورد و وصول مالیات در دوره مذکور بررسی خواهد شد.

معرفی المرشد و ارزش تاریخی آن

از زندگی حسن بن علی، این اندازه دانسته است که از مستوفیان شاغل در دیوان و اهل شهر کاشان بوده است. *المرشد فی الحساب*، کهن‌ترین اثر شناخته شده به زبان فارسی در فن استیفا و سیاق است. از این اثر نسخه‌ای در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ثبت ۲۱۸۵۲ نگهداری می‌شود که مبنای پژوهش حاضر قرار گرفته است. این نسخه نادر، فاقد تاریخ کتابت است، اما ظاهراً نزدیک زمان تألیف اثر استنساخ شده است. نسخه دیگری از این کتاب با تاریخ کتابت ۷۹۵ق در مؤسسه زبان و ادبیات و هنر تاتارستان روسیه موجود است (افشار، ۲۰۱-۲۰۲). نسخه دیگری نیز با عنوان «مختصر المرشد فی الحساب المسمی بالنزهة» در کتابخانه محمودیه شهر مدینه شناسایی شده است (ایرانی و صفری آق قلعه، ۳۰).

المرشد فی الحساب، چنانکه از نام آن پیداست، از گونه آثار آموزشی است که مؤلف بنا بر خواسته برخی از نزدیکانش، برای آموزش اصول و قوانین علم حساب و فن استیفا برای نوآموزان و راهنمایی محاسبان تألیف و به صدر جهان زنجانی، وزیر گیخاتو (حک: ۶۹۰-۶۹۴ ق) تقدیم شد. مؤلف در باب «سبب تألیف این مجموع» نوشته است: «یکی از ایشان التماس کرد دستوری را کی او را و دیگر برادران و دوستان وقت را کی طالب این علم باشند هادی و مرشد بود و اصول و قوانین بعضی محاسبات درو مثبت و معین باشد ... این تألیف موسوم بکتاب المرشد فی الحساب پرداختن» (حسن بن علی، ۳-۱).

مؤلف پس از تشریح اهمیت و کاربرد علم حساب برای رفع امور روزمره زندگی و جایگاه والای اهل حساب در جامعه، کتاب را به دو بخش اصلی تقسیم کرده است:

→ «پارچه‌های دوره مغول براساس نسخه خطی المرشد فی الحساب»، مجله پژوهش‌های علوم تاریخی، تهران، دوره ۵، شماره ۱، صص ۱۷۵-۱۹۳، ۱۳۹۲؛ نفیسه ایرانی و علی صفری آق قلعه، کهن‌ترین فرهنگ‌نامه فارسی در دانش استیفا: تصحیح و تحلیل بخش لغات و مصطلحات المرشد فی الحساب، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۹۵.

نخست «تقریر» یا دانش نظری (ریاضیات و روش محاسبه) و قسم دیگر «تحریر» یا بُعد عملی (فن استیفا)، که هر یک مشتمل بر انواع و ابواب گوناگون است. بی‌شک دانستن و فراگیری علم ریاضیات از جمله علوم لازمه برای داوطلبان اشتغال در دیوان استیفا بود. از همین رو حسن بن علی در بخش تقریر، پس از بحثی کوتاه در باب شناخت مراتب و خاصیت اعداد، علم حساب و اعمال آن و انواع معاملات را به مبتدیان تعلیم می‌دهد. شیوه او در بیان مطالب بدین ترتیب است که پس از بیان قواعد و روش‌های اعمال حساب برای فراگیری بهتر، به طرح چند مسئله و مثال می‌پردازد. هر محاسب، در حساب معاملات روزمره و نوشتن صورت محاسبات با این قبیل مسائل رو به رو خواهد شد.^۱ این بخش با وجود تمام ضرورت و اهمیت آن برای نوآموزان، گذشته از شیوه آموزشی و نیز گفتار «معرفت مقادیر» در باب دینار، درهم، من، قبان (قپان)، رطل، کر، جریب و ذراع، که میزان و کیل هر یک از مقادیر و اختلافشان را در نواحی مختلف به تفصیل شرح داده است (حسن بن علی، ۴۵-۴۸). با این همه، حسن بن علی در تألیف قسم تقریر، از آثار قدما، بزرگان و ریاضی‌دانان بهره برده است و گاه، اختلاف طریقه و روش‌های کُتاب و حُساب یا کوفیان و بصریان را در محاسبات بیان می‌کند که افزون بر آگاهی از روش‌های مختلف محاسباتی، حاکی از بهره کافی و وافی حسن بن علی از علم حساب است (همان، ۶، ۷، ۹، ۳۹-۴۱، ۵۵، ۷۹، ۹۳، ۱۰۹).

اما بخش دوم کتاب، که در مقاله حاضر مبنا بوده است، از چند جهت اهمیت دارد. نخست آنکه، کهن‌ترین متن شناخته شده به زبان فارسی در تعلیم فن استیفاست و مؤلف آن، افزون بر مهارت در فن استیفا و سیاق، به سبب اشتغال در دیوان، از همه مراحل امور اداری و مالی آگاهی کامل داشته است. دیگر آنکه، این اثر در دوره حکومت ایلخانان نگاشته شده است و از این رو، برای اطلاع از نظام مالیاتی و دستگاه مالی در دوره مذکور از مآخذ دست اول به شمار می‌رود. بنابراین، مقایسه / المرشد و آثاری از این دست، برای درک روند تحولات تشکیلات مالی و نظام مالیاتی در دوره ایلخانان می‌تواند مفید باشد. در بخش تحریر، حسن بن علی آنچه را که یک داوطلب اشتغال در مناصب اداری -

۱. برای نمونه، در باب محاسبه اجرت معلوم این مسأله را طرح کرده است: «اگر گوید کسی شخصی با مزدوری مقرر کرده باشد کی یک ماه کار کند و ده درهم بستاند چون هیجده روز کار کند کویذ انج کار کرده‌ام اجرت ان بده هجده روزه عمل چند اجرت دارذ هجده را در ده ضرب باید کرد صد و هشتاد باشد و بر سی قسمت کرد شش درهم بیرون آید» (حسن بن علی، ۱۴۷).

مالی بدان نیاز داشته برشمرده و بیان کرده است، از جمله آداب، فضائل اخلاقی، فنون و مهارت‌های لازمه، اصطلاحات و لغات کاربردی، قوانین و روش‌های علم سیاحت، آشنایی با ساختار دیوان اعلی و سلطنت و صاحب منصبان، دفاتر مالی و دیوانی، روش ممیزی و برآورد مالیات، وضع صورت حساب‌های دیوانی و خاصه، نوشتن قبوض و قرار نامه و نظایر آن. در متون مکتوب به جا مانده از این دوره به ندرت می‌توان اطلاعاتی از این دست یافت. این فنون و مهارت‌ها سینه به سینه از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌شد و محاسبان و کارمندان استیفا اغلب آنها را در محیط کار اداره استیفا می‌آموختند (همان، ۱۹۲-۱۹۳). مؤلف همانند قسم تقریر، در پی طرح هر موضوع، در مجموع حدود ۶۰ نمونه مختلف از دفاتر دیوانی، چون دفتر احصا، دفتر قانون اموال دیوانیه، دفتر تعیین اموال، دفتر جریده ممالک و صورت محاسبه تمغا، دارالضرب و دوایر دیوان سلطنت و صاحب تحویلان به دست داده است که در نوع خود بی‌نظیر است، اما این نمونه‌ها بر خلاف رساله فلکیه، برگرفته از دفاتر مالی دیوانی نیست. به همین سبب، ذکری از افراد خاص در آنها دیده نمی‌شود و مؤلف تنها به آوردن کلمه فلان امیر یا شیخ و نظایر آن اکتفا کرده است (حسن بن علی، نک: قسم تحریر).

بخش تحریر، شامل اطلاعات ارزشمند دیگری در باب تاریخ اجتماعی و اقتصادی ایران در دوره ایلخانان است که بررسی آن، مجال دیگری می‌طلبد.

المرشد و اداره استیفاء

دستگاه مالی، ساختار و وظایف کارکنان آن

در دور، ایلخانان، مستوفی دیوان اصل (بزرگ)، با زیر دستانش، یعنی مستوفی، نایب و محرر (دبیر) کارهای دخل و خرج و دارایی مملکت را نظم و نسق می‌دادند (حسن بن علی، ۱۶۴؛ رشیدالدین فضل الله، ۱۲۳۰/۲). مستوفی کارهای دفتری دیوان، نظیر نوشتن برات، نوشتن روزنامه (دخل و خرج روزان، دیوان و درگاه) و انتساخت (رونویسی از اسناد) را به محرران محول می‌کرد. محاسبه عواید و مخارج خزانه‌دار و سالار سپاه (عارض) از وظایف مستوفی دیوان اصل بود و دبیرانی از جانب او این مسئولیت را بر عهده داشتند (حسن بن علی، ۱۶۴). مستوفی دیوان بزرگ به حساب درآمدها و هزینه‌های ولایات به یاری کارگزارانش رسیدگی می‌کرد. بدین صورت که نایب مستوفی موظف بود با استفاده از دفتر تعیین اموال دیوانی صادره از دیوان اصل، تمام درآمدها و مخارج

حاکم را جزء به جزء در دفتر روزنامه ثبت، سپس از دفتر روزنامه به ترتیب، عایدات را به دفتر وجوه و مخارج را به دفتر مصرف منتقل کند (همان، ۱۶۶). تهی، فهرست از اسناد مالی دبیرخانه (دواتخانه) و نامه‌های جدید، نگهداری اوراق و اسناد مهم و محرمانه در کیسه‌های مهر و موم شده، تنظیم معاملات و ارتفاعات (درآمدها) ولایات در آغاز هر سال مالی در دفاتر و طومار، از دیگر وظایف مستوفی دیوان بزرگ بود. او در پایان ساعت کار می‌بایست هنگام خروج از دیوان، دفاتر و کیسه‌ها را مهر و موم می‌کرد و محرران و نواب را نیز با خود می‌برد (همان، ۱۶۵-۱۶۶).

در سلسله مراتب اداری هر چند محرر در پایین‌ترین رده قرار داشت، اما منصبی پر مشغله و حساس به شمار می‌آمد، زیرا عمده محاسبات مالی برعهده آنان بود. بنابراین، توانایی‌های علمی و عملی به ویژه در زمینه حساب، کتابت، حساب هوایی (انگشتی) و فن سیاق برای اشتغال در اداره استیفاء برای هر محرر لازم بود. علاوه بر موارد فوق، دب، تقوا، امانت داری، درست کاری، وقت شناسی، برتن کردن لباس پاکیزه و مناسب در کار، دانستن بازی شطرنج و نرد و قدری بهرمندی از احادیث، حکایت، اخبار و لطایف در معاشرت با دیگر دیوانیان برای محرر ضرورت داشت (حسن بن علی، ۱۶۲-۱۶۳).

دفاتر مالی دیوان اصل

شرح و ارائه نمونه دفاتر دیوانی، اسناد و صورت حساب‌های مالی دستگاه‌های سلطنتی و قرارنامه‌های صادره از جانب دیوان استیفاء، بخشی دیگر از کتاب *المرشد* است. این نمونه‌ها نظام دیوانسالاری مالی حاکم بر دستگاه اداری ایلخانان را آشکار می‌کند. اما دفاتر دیوان اصل عبارت بودند از:

۱. دفتر احصاء، عبارت بود از سرشماری از محل‌های درآمدهای حکومت یعنی مال، تمغا و قیچور.
۲. دفتر تعیین اموال، که در آن براساس دفتر سر شماری میزان عایدات هر تومان (مشمول بر مال، تمغا و قیچور) و توابع آن (بلد و نواحی) مشخص شده بود.
۳. دفتر قانون اموال دیوانیه که پس از دو دفتر مذکور تنظیم می‌شد. در صدر دفتر قانون رقم عایدات کل مملکت و در ذیل آن وجوهات سه‌گانه (مال، تمغا و قیچور) یکایک ممالک (تومانات) با ذکر جزئیات (آب‌ها، املاک و اراضی، تعداد نفر مشمول قیچور با ذکر اسامی و شرح تمغا) ثبت می‌شد.

۴. جریده الممالک، این دفتر به تومانات اختصاص داشت و هر سال تجدید می‌شد. سه موضوع زیر را می‌باید در این دفتر ثبت می‌کردند: نخست، نام متصرفان تومان چون ملک، شحنة و بیتکچیان^۱ و مواجیشان؛ دوم، بدایع و ظرایف و [ناخوانا] شامل مواردی نظیر تسلیحات، منسوجات ابریشمی و برخی خوردنی‌ها و نوشیدنی‌های خاص آن منطقه؛ سوم، گزارش تمام عایدات دیوانی همانند دفتر قانون.

۵. دفتر جامع القسّمات بالتومانات، شامل مایحتاج الیه و تفرقات صادره در طول یک سال از جانب دیوان به تومانات است که برابر با دفتر توجیهات (مخارج) است. پس از تعیین و ثبت میزان عایدات ولایات در دفاتر قانون و جریده ممالک می‌بایست درآمدها در وقت خویش به خزانه تحویل داده می‌شد. بدین منظور، دیوان اعلیٰ اخراجات و نیازمندی‌هایش (وجوه یا اجناس) را براساس آنچه در دفاتر قانون و جریده ثبت شده بود بین تومانات تقسیم (تفرقه) می‌کرد و در پایان سال جمع میزان تفرقات تومانات و مصرف هر صاحب تحویل دیوان در دفتر جامع القسّمات ضبط می‌شد.

۶. جریده عرض خیول و العسکر، در این دفتر پس از سرشماری لشکریان و سواران، نام امیر تومان و فرماندهان تابع او یعنی امرای هزاره، صده و دهه و اسامی دهگانه سربازان امیران دهه به تفصیل می‌آمد. از این دفتر دو نسخه تهیه می‌شد، نسخه‌ای نزد مستوفی و دیگری نزد عارض لشکر بود. بر اساس نمونه صورت جریده لشکریان مندرج در المرشد، می‌توان گفت که نیروهای نظامی در دوره ایلخانان دو دسته بودند: ممالیک (بندگان) و احرار (آزادان). دو گروه مغولان و تازیکان (رومی، گرجیه، عراقیه و خراسانیه) دسته احرار را شکل می‌دادند.

۷. دفتر روزنامه، مشتمل بر دو دفتر، روزنامه دخل مسمّی به «روزنامه ورد[ورود]» و روزنامه خرج موسوم به «روزنامه تعلیق» که هر یک در دست یک نایب بود. گاه مداخل و مخارج در یک روزنامه ثبت می‌شد (حسن بن علی، ۲۰۴-۲۲۶). برات^۲ (دیوانی و خاصه)، قرارنامه و قبوض و احتسابات^۳، جامکی [جامگی]های^۴

۱. بیتکچیان مرکب از: الغ بیتکچی (سرمنشی) و کیچیک بیتکچی (منشی)، نظارت بر همه امور دیوان، از جمله وصولات و مخارج را بر عهده داشتند (حسن بن علی، ۶۳، ۲۱۵؛ شمس منشی، مقدمه علیزاده، ۳۵/۲).
 ۲. برات: نوشته‌ای که حکومت به خزانه دار یا حکام برای دریافت وجهی را حواله دهد، حواله کتبی (دهخدا، ۴۵۰۱/۳).

۳. احتسابیات (احتساب): «حجتی (سند) باشد که از دیوان بنام صاحب جمع بنویسد اما به قبض و اصل و اما به تخفیف از موضعی که جمع او کرده باشند» (حسن بن علی، ۱۶۸).

۴. جامکی: راتبه، حقوقی که ماهیانه پرداخت می‌گردید (همان، ۱۷۲).

(ادرار^۱ و نظر[نظر]^۲) از دیگر نمونه اسناد مالی صادره از جانب دیوان استیفاء است که مؤلف روش نگارش آنها را بیان کرده است (همان، ۱۸۳-۱۹۱).

دفاتر دیوان عالی

محاسبه دخل و خرج یومیه همه ادارات دیوان عالی (درگاه، سلطنت) جز دیوان بزرگ، که ذکر آن رفت، در دفتر روزنامه خاصه ثبت می‌شد. مستوفی برای اطلاع سریع و آسان و در یک نظر از میزان دریافتها و پرداختها و بقایای ادارات و شعب درگاه (بیوتات)، جمع و خرج هر یک را که در دفتر روزنامه به صورت پراکنده ثبت شده بود، به دفتر اوارجه^۳ منتقل می‌کرد و در یک جا می‌نوشت (همان، ۲۳۵-۲۴۶). به همین منظور، مؤلف برای آشنایی بیشتر کارمندان و محرران شاغل در اداره استیفاء با محاسبات بخش‌های مختلف درگاه چندین نمونه از جمله صورت حساب درآمدها و مصارف قبض^۴، خازن و دیگر صاحب تحویلان (خباز، قصاب، بزار، عصار، معمار، نجار، چوپان، ساریان، اصطبل و غیره) را آورده است (همان، ۲۵۲-۲۵۴). دفتر مستعرضات از دیگر دفاتر درگاه عالی در خصوص اجناس و اسباب موجود در ادارات سلطنتی بود. نمونه‌های مذکور شامل آگاهی‌های ارزشمند و قابل توجهی از درگاه ایلخان است که از خزانه، بیت‌الزرد (زراد خانه)، بیت‌الركاب (امور اصطبل‌ها)، بیت‌الطشت و الفرش (تشریفات و خدمات)، مطبخ و بیت‌الشراب (نوشیدنی‌ها) تشکیل می‌شد. از طریق این نمونه‌ها علاوه بر اطلاع از اصحاب ادارات و خدم آنها، می‌توان از وظایف و روش و شیوه کار، امور جاری ادارات نظیر آلات و ادوات، کالاهای ایتباعتی، مایحتاج و مصارف و ارتباط و تعامل ادارات با یکدیگر آگاه شد. برای آگاهی بیشتر از دفاتر دیوانی و مندرجاتشان در ذیل بخشی از دفتر احصا و بازخوانی آن آورده شده است (حسن بن علی، ۲۰۴-۲۰۵).

۱. ادرار: «صدقتی باشد که هر ملوک هر سال به مردم دهند از وجهی معین اگر از مال دیوان بود و اگر از ارتفاع» (همان، ۱۶۷)؛ بنابر نمونه سند مندرج در المرشد، ادرار راتبه‌ای بوده در حق شخصی که بعد از وی به اولادش پرداخت می‌شد (همان، ۱۸۸).

۲. نظر: «آن چه بنام صاحب ملک از مال فرو نهند و نخواهند و هر سال بروی برانند و درین عهد هم ادرار می‌خوانند» (همان، ۱۶۸)؛ نوعی تخفیف یا معافیت مالیاتی (ایرانی و صفری آق قلعه، ۹۳).

۳. دفتر اوارجه: «دفتر اراج که آن را اوکاره خوانند یعنی انباشته و از روزنامه بیرون آورند» (حسن بن علی، ۱۷۳، ۲۴۲).

۴. محصل مالیات که مسئول دریافت و جمع‌آوری غله و حبوبات در موعد معین از مؤدیان مالیاتی بود (رشیدالدین فضل‌الله، ۱۴۳۹/۲).

[صدر]

یرلیغ للاحصاء به تومان یزد بموجب حکم جهانگشای و اشاره الامیر المعظم فلان

فی شهر سنه کذا

[چون تفصیل محلات و دیه‌ها برای اختصار صورت حساب ذکر نکرده‌ایم سر جمله به

نفر اندک آمده است]

الرجال ۱۵۹ نفر

الفلانیه ۱۲۲ نفر الأئمة و الشيوخ ۳۷ نفر

[منها]

البد

نفر ۹۸

الفلانیه ۷۶ نفر الأئمة ۲۲ نفر

محله کذا

نفر ۳۷

الفلانیه ۲۷ نفر

الصدر فلان و ابناوه ۵ نفر خواجه فلان و اخوه ۴ نفر

فلان و اقرباه ۱۰ نفر فلان و ابناوه ۸ نفر

الأئمة ۱۰ نفر

مولانا فلان و ابناوه ۳ نفر الشیخ فلان و ابناوه ۵ نفر

فلان المؤمن ۱ نفر فلان الغسال ۱ نفر

محله کذا

نفر ۶۱

الفلانیه ۴۹ نفر

الصدر فلان و خدمه ۲۰ نفر الصدر فلان و و خدمه ۱۵ نفر

خواجه فلان و اقرباه ۱۰ نفر فلان و اخوانه ۴ نفر

الأئمة و الشيوخ ۱۲ نفر

الامام فلان و ابناوه ۶ نفر الشیخ فلان و ابنه ۲ نفر

فلان فقیه و ابناوه ۳ نفر فلان المؤمن ۱ نفر

[محلات دیگر و اسامی دیگر بدین سیاق می‌نویسند]

فن سیاق، روش‌ها و قواعد

روش ثبت محاسبات دفاتر دیوانی، که مستوفیان و منشیان برای استیفای امور مملکت به کار می‌بستند، سیاق یا سیاق، از جمله مهارت‌هایی بود که دانستن آن برای همه شاغلان در دیوان استیفا ضرورت بسیار داشت. به همین سبب حسن بن علی محاسبات دیوانی را با آموزش شیوه‌های ثبت محاسبات آغاز کرده است. این بخش گذشته از اهمیت آن برای بررسی تاریخ و پیشینه حسابداری، در زمینه تغییرات نظام حسابداری سیاق در دوره ایلخانی نیز شایان توجه است. به نوشته حسن بن علی، روش «منها و من ذلک»^۱ کهن‌ترین شیوه مستوفیان در حسابداری دیوانی بوده است. مؤلف پس از اشاره‌ای اجمالی به تاریخچه این روش و ذکر طریقه‌های بستی، خراسانی و عراقی، شرح مفصلی از طریقه ثبت محاسبات به روش مذکور در عهد خود با ارائه چند نمونه به دست می‌دهد (حسن بن علی، ۱۹۳-۲۰۳)، اما روش «نردبان پایه»^۲ به گفته نویسنده در عهد ایلخانی پدید آمد، که از روش پیشین بسیار آسان‌تر بود (همان، ۲۰۳-۲۰۴). به نظر می‌رسد در پی وضع مالیات‌های جدید در این دوره و افزایش حجم محاسبات مالی در دیوان استیفاء، مستوفیان برای تسریع در رسیدگی به وجوهای حکومت این روش را به کار گرفتند.

در فن سیاق، قواعد و علائم چندی وجود داشت، که مستوفیان در نگارش دفاتر آن‌ها را به کار می‌بستند. برخی از این قواعد را حسن بن علی در ذیل بخش لغات و اصطلاحات که پیش از این ذکر آن رفت، شرح داده است. از جمله قواعد و علائم: صدر الحساب^۳، تاریخ، حشو و بارز^۴، جائزه^۵، ترقین^۶، الحاق

۱. در این روش، برای هر یک از شعب وجوهای، جمع یا خرج یک منها کبیر قرار می‌دهند هر چه از آن منشعب شود را من ذلک کبیر خوانند. حال اگر هر کدام دارای تفصیل بسیار باشند آنها را در ذیل منهاآت و من ذلکات صغیر می‌نویسند تا آن که شرحش به پایان رسد (حسن بن علی، ۱۹۴-۱۹۵).
۲. در این روش مستوفیان با اعمال تغییراتی همچون حذف مکررات و شعب منها و من ذلک، صورت محاسبات را کوتاه و مختصر کردند (همان، ص ۲۰۳؛ مازندرانی (۱۹۵۲م)، ۵۱).
۳. صدر الحساب یا ام الحساب عبارت از سر جمله اصلی در آغاز صورت حساب که در آن نوع حساب، صاحب حساب، موضوع و تاریخ قید می‌شود (حسن بن علی، ۱۹۷؛ مازندرانی (۱۹۵۲م)، ۲۵).
۴. حشو و بارز «آنچه در زیر رقوم نویسند و شمار موشح بود و اگر سرخی زیاد دارد حکایت حشو خوانند و این مبلغ را کی بعد از شمار حشو بیرو آید بارز خوانند» (حسن بن علی، ۱۶۹)؛ در حقیقت حشو مبلغی است که ذکرش غرض اصلی محرر نیست و در سمت چپ نوشته می‌شود. اما بارز برای نشان دادن رقم معین شده بکار می‌رود (مازندرانی (۱۹۵۲م)، ۲۸).
۵. «علامتی است که پس از مقابله کردن مبلغ در آخر آن نویسند که نشان می‌دهد مبلغ صحیح می‌باشد (حسن بن علی، ۱۷۱).
۶. «علامت بطلان باشد که بروی مبلغ می‌کشند که نشان می‌دهد مبلغ مذکور به موجب حکمی باطل شده است (همانجا).

(اضافه)^۱، الباقی، فاضل^۲ و تأریج^۳. با بررسی و مقایسه قواعد و اصول سیاق در المرشد با دیگر آثار آموزشی در دسترس در این عهد، می‌توان از روند سنت سیاق دیوانی در ایران مطلع شد (صدق‌آمیز، ۱۸).

اصطلاحات رایج در دفاتر دیوانی و محاسبات

یکی از مشخصه‌های نظام دیوانسالاری دوره مغولان و ایلخانان، رواج اصطلاحات و لغات جدید فارسی و ترکی بوده است؛ (حسن‌بن‌علی، ۱۶۷). از آنجا که واژگان و اصطلاحات جدید برای کارمندان و طالبان اشتغال بیگانه و قابل فهم نبود، دانستن معنا و مفهوم آنها برای کاربرد و استفاده درست در تحریر منشآت و دفاتر دیوانی ضرورت داشت. لغات و اصطلاحات رایج در محاسبات از دیگر موضوعات قابل توجه در قسم تحریر المرشد فی الحساب است، زیرا حسن بن علی در این بخش ۱۲۰ اصطلاح و لغت رایج و متداول در تحریر دفاتر مالی و صورت محاسبات آن روزگار را برای نوآموزان و دبیران تشریح کرده است.^۴ شماری از این واژگان در منابع دوره مغول و ایلخانی به وفور به کار رفته است که برای درک معنای اصطلاحات به پژوهشگران کمک شایانی می‌کند. باید یادآوری کرد که برخی لغات نظیر «آفات السماویة»، «آفات الارضیة»، «الکیل»، «الوزن» و مانند آن را نمی‌توان جزو اصطلاحات مالی و دیوانی شمرد، لکن دبیران در نگارش دفاتر دیوانی و محاسباتی به کار می‌برده‌اند (حسن بن علی، ۱۶۷-۱۷۳؛ ایرانی و صفری آق‌قلعه، ۳۳). بیان اندازه اوزان، مقیاس پیمایش در شهرها و اصناف مختلف و روش نوشتن ارقام مقادیر (معدودات، مذروعات، موزونات و مکیلات) به خط سیاق از دیگر بخش‌های کتاب است (حسن بن علی، ۴۵-۴۸، ۱۷۳-۱۷۷).

۱. «الحاق وزنی که باضافت مبلغ بارز برند» (حسن بن علی، ۱۶۸)؛ «هر زمان خواهند بر مبلغ که در صدر ثبت شده وجه ذکر به آن منضم شود در اصطلاح به آن اضافت یا الحاق گویند» (مازندرانی (۱۹۵۲م)، ۳۹).
۲. «زمانی که جمع و خرج عاملی نوشته شود اگر خرج از جمع زیاده باشد فاضل گویند. اگر خرج از جمع کمتر باشد مبلغ مانده را الباقی خوانند» (حسن بن علی، ۴۳-۴۶).
۳. تأریج: «باهم چیده، یعنی سر جمله های رقوم بتفصیل بنویسند و یکجا آورند تا بر کیفیت حساب وقوف یابند» (حسن بن علی، ۱۷۴)؛ هر گاه محاسبه تحریر یابد خواهند که سر جمله کنند مبلغ را بر کاغذ پاره بنویسند بازای یکدیگر و جمع کنند آن را تاریخ گویند» (مازندرانی، نسخه خطی، ۲۶).
۴. لغات و اصطلاحات مندرج در این بخش، چنانکه در مقدمه ذکر شد، استخراج و چاپ شده است.

المرشد و نظام مالیاتی ایران در دوره ایلخانان

نظام مالی - مالیاتی ایران عهد ایلخانی تلفیقی از شیوه‌های صحرائشینان مغول با سنت‌های رایج پیشین در ایران بود، اما آگاهی ما از این نظام مالیاتی به سبب ابهام منابع در کاربرد اصطلاحات مالیاتی، گاه دارای معنای مترادف، دقیق و کامل نبوده است. این نارسایی منابع را باید در تفاوت سنت‌های مالی نواحی گوناگون و نیز وجود اختلاف معانی برخی از این اصطلاحات در زمان و مکان‌های مختلف جست (پطروشفسکی، ۵۸-۵۹). در این میان، المرشد اطلاعات مهمی از مالیات‌ها و ماهیت آنها، قوانین و شیوه‌های جمع‌آوری در این نظام به دست می‌دهد و متأسفانه در پژوهش‌ها مغفول واقع شده‌اند. از سوی دیگر، می‌دانیم که با گروش غازان خان (حک: ۶۹۴-۷۰۳ق) به اسلام، اصلاحات گسترده‌ای در نظام مالیاتی ایلخانان برای بهبود اقتصاد ایران صورت گرفت. بنابراین، هنگام مراجعه به المرشد باید این نکته را در نظر داشت که این اثر در دوره ایلخانان غیر مسلمان (۶۵۶-۶۹۴ق) نگارش شده است. از همین رو، افزون بر آنکه برای آگاهی از ساختار دستگاه مالی و نظام مالیاتی دوره مذکور اهمیت بسیار دارد، مقایسه محتوا و نمونه صورت محاسبات المرشد با دیگر آثار در فن استیفا همچون سعادتنامه (تألیف: ۷۰۶ق) برای اطلاع کامل از اصلاحات نظام اقتصادی به ویژه در زمینه منابع مالیاتی، دفاتر مالی، شیوه‌های جدید محاسبات و اخذ مالیات و اصلاح پول در دوره ایلخانان نیز راهگشا خواهد بود.

براساس المرشد، مجموع درآمدهای حکومت از هر واحد اداری که با عنوان «المجموع وجوهات دیوانیه» در دفاتر مالی (مانند دفتر تعیین اموال و قانون) ثبت شده است، عبارت بودند از مال، تمغا، قبیچور و محصولات ضیاع که همچون گذشته به صورت نقد و جنس وصول می‌شد.

مال

اصطلاح مال به مالیات بر اراضی املس (هموار)، باغات و مواشی اطلاق می‌گردید. بنا بر نوشته حسن بن علی، مال تقریباً معادل خراج، عبره و صدقات^۱ بود، که پیش از دوره

۱. خراج مالیات بر اراضی دایر؛ عبره ارزیابی محصول که از طریق معدل گرفتن از چند سال معین صورت گیرد؛ صدقه یا زکات که حسن بن علی برابر با مالیات مواشی گرفته است (حسن بن علی، ۱۶۷؛ دهخدا، ۱۰/۱۴۸۹۹).

مغول نیز وجود داشت (حسن بن علی، ۱۶۷). در نمونه‌های دفاتر دیوانی/المشرد، تنها از دو گونه اراضی ضیاع (خاصه) و خصوصی نام برده شده است (همان، ۱۹۷-۲۱۷). برآورد و ارزیابی مالیات و بهره مالکانه اراضی زراعی و باغات به دو طریق بود: نخست، حزر (تخمین)، که عبارت بود از تعیین میزان مالیات بر اساس تخمین مساحت اراضی و به صورت جنسی دریافت می‌شد (حسن بن علی، ۱۶۹، ۲۴۶؛ شمس منشی، ۱۴۸/۲). دوم، کیل (مقاسمه)، که در آن کیال پس از کسر رسوم و بذر و سایر مخارج، میزان مالیات یا بهره مالکانه را بنا بر قرار قبلی، از حاصل خالص وضع می‌کرد. محاسبان صورت حزر و کیل‌نامه محصول یک موضع را یا به صورت یکجا یا به تفکیک سهام بزرگران می‌نوشتند (حسن بن علی، ۲۴۷-۲۵۰). به نوشته حسن بن علی گذشته از تفاوت روش کیل و محاسبه بهره مالکانه هر ناحیه با ناحیه دیگر، اوزان و مقیاس‌ها نیز در همه نواحی مملکت یکسان نبود (حسن بن علی، ۴۵، ۲۴۹). همین مسأله دستاویز مناسبی شده بود تا محصلان مالیاتی، تحت عنوان اختلاف پیمایش، به اموال رعیت دست درازی کنند. از همین روی، غازان خان در کنار لغو شیوه حزر و مقاسمه، معیارهای اندازه‌گیری و اوزان مملکت را بر اساس نظام تبریز یکسان کرد (رشیدالدین فضل‌الله، ۱۴۱۴/۲، ۱۵۳۱؛ بطروشفسکی، ۱۷).

مالیات مواشی از دیگر عمده وجوهات حکومت ایلخانان، بر چهارپایان (گوسفند، گاو، اسب، استر و شتر) بسته می‌شد. شیوه و ملاک‌های برآورد مالیات احشام با شروط و نصاب زکات چهارپایان در فقه اسلامی تفاوت بسیار داشت. از همین روی نویسنده شرحی مفصل از شیوه‌های برآورد مالیات گوسفند و سایر چهارپایان به دست داده است. برای مثال، در حساب گله گوسفند دو شیوه معمول بود: نخست، «حساب چوپان گله مطبخ» (ذبیح) و دیگری «حساب نتاج»^۱ (احصاء بره‌ها و سایر ارقام نظیر پشم و فرآورده‌های لبنیاتی)، که خود به دو روش «مقاطعه» یا «امانت و رفع مشرف» محاسبه می‌شد. حسن بن علی روش مقاطعه را اولی‌تر و بهتر می‌دانست و هم از این روی، به محاسبان پیشنهاد می‌کرده که بهتر است در سال دوبار به حساب گوسفندان رسیدگی کنند. از نظر او، محاسبان هنگام حساب گوسفند باید از سن و شمار دندان‌های حیوان اطلاع کافی داشته باشند. داده‌های مؤلف درباره اسامی، انواع رنگ و نشان‌ها و علائم اسب‌ها، که از جمله مؤلفه‌های مستوفیان در ارزیابی مالیاتی اسب بود، نیز، در نوع خود قابل توجه است (حسن بن علی، ۳۰۵-۳۴۴).

۱. بچه بهایم، زادن و زاییدن، بچه آوردن (دهخدا، ۲۲۳۳۱/۱۴).

تمغا

تمغا، دیگر منبع عمده عواید مالیاتی دیوان اعلی بود، که در دوره مغولان در ایران رواج یافت. گرچه برخی تمغا را با حق البیع (بیاعی) مرسوم در عهد عباسیان یکی دانسته‌اند (خواجه نصیر الدین طوسی، ۴۲؛ رشیدالدین فضل الله، ۴۶۹/۱). باید گفت که حق البیع در واقع حق فروشندگی (حق دلالی) بود و دلال از خریدار و فروشنده می‌ستاند (بناکتی، ۲۰۹؛ دهخدا، ۵۱۳۸/۴). تمغا مالیاتی دیوانی به شمار می‌آمد که به نوشته حسن بن علی، از محل معاملات تمامی بازارها و طیارات دارالبیوع (جریمه بر مختلس) به صورت نقدی حاصل می‌شد. گفتنی است از نمونه‌های صورت محاسبات ارائه شده در المرشد چنین بر می‌آید، تمغا به مراکز تجاری و معاملاتی شهری منحصر نبود، بلکه مشمول داد و ستد در بازارها و اصناف نواحی روستایی نیز بود (حسن بن علی، ۲۰۹، ۲۱۲-۲۱۳).^۱ نرخ مالیات تمغا برای معامله هریک از کالاها و اجناس بازار و اصناف تفاوت داشت. تمغاجی پس از ثبت نام فروشنده و مشتری، نام کالا و قیمت آن بر اساس نرخ صادره از دیوان اعلی، تمغا را محاسبه می‌کرد. به نوشته حسن بن علی، نحوه وصول تمغا طیارات روزانه بود، اما در معاملات اگر در ضمان کسی قرار داشت ماهانه و اگر به رفع مشرف^۲ بود، روزانه محاسبه و اخذ می‌شد (همان، ۱۶۷، ۲۲۶-۲۲۷، ۲۳۱). مالیات بر معاملات دار الضرب، بازارها نظیر سوق الرقیق (بازار بردگان)، حظیره (بازار چهار پایان)، مربوط (اصطبل)، سوق حمر (بازار الاغها)، نخاسیه (خرید و فروش غلام و کنیزک)، دروب و محلات، اصناف (بقالون، الحدادون، القصابون، الصابون و بزازیه) و طیارات از جمله وجوه تمغاست که در المرشد نام برده شده است (همان، ۱۹۹، ۲۰۷، ۲۰۹، ۲۱۱، ۲۱۶-۲۱۷). برای آگاهی بیشتر از نحوه محاسبه و وصول تمغا، ذیل بازخوانی نمونه‌ای از حساب دارالضرب می‌آید که در آن عیار سکه نقره، اصل پول، تعداد سکه حاصل پس از کسر ضربه و اجرت عمده دارالضرب و مکسب را می‌توان ملاحظه کرد.

۱. نک. به نمونه صورت تمغا و دفتر جامع در قانون السعادة فی سیاق (فلک علاء تبریزی، ۱۴۶، ۱۴۸) و نیز رشید الدین فضل الله (۱۴۳۶-۱۴۳۸).

۲. «ماجرا و شرح باز نمودن تصرف متصرف را نویسند و گویند برفع مشرف اگر غیر مشرف این حال باز نماید عیب باشد و فضول بود» (حسن بن علی، ۱۷۱).

صارحها فی درجه بویضه من الوروع دار الضرب کما ان موجب لوطا
اساره نواب لدوان له علی اعلی الله ۳۰ ورنه احدی و معمار
السجها المویضه بعلین نه و دانی عمار
الراج و السجها علیها
العرب
موسویح

المبتاعاد ^{سها} السمارها

الصفاة و السجها علیها بولر
السجها العسمة السجها
درهم

الصرا و احمر العله ^{سها} رتویها

الصرا ^{سها} العسمة
الوجها موسویح
المرب ^{سها} درهم
الدواب ^{سها} درهم
المطاع ^{سها} درهم
الصرا ^{سها} درهم

۲۲۵
اسر السك الساك ^{سها} درهم
بصان ^{سها} درهم
الوون ^{سها} درهم
ملح ^{سها} درهم
الفسج ^{سها} درهم

الخاص
ممره السك درهم بعد تمام نقصان الوروع فی السجها الموسویح
الراج
العرب

المساو و المكسب
الدرام
سها

<p>مبلغ ما صار خرجاً فی وجه بوتقه^۱ من الورق^۲ فی دارالضرب به کاشان بموجب اشاره نواب الديوان الاعلی اعلاه الله فی شهور سنه احدى و سبعمائه ۱۷۹۱ درهم نقره به قرار ده نه و دانگی عیار رایج ۱۷۸۲ درهم العین ۲۹۷ دینار</p>
<p>[منها]</p> <p>المبتاعات</p> <p>_____</p> <p>۱۶۸۶ درهم</p> <p>النقسه _____ ره النجاسه _____</p> <p>الصابیه ۱۶۵۰ درهم به قرار [هر] للحملان^۳ ۱۵۰ درهم</p> <p>۱۰۰۰ درهم [برابریا] ۱۰۲۰ درهم [می شود] ۱۶۸۳ درهم ۳ درهم</p>
<p>[منها]</p> <p>الضربیه _____ و اجرت عمله ۹۶ درهم</p> <p>الضربیه صاحب العیار المشرف الذواب القاطع الضراب</p> <p>۴۵ درهم ۷ و ۱/۶ درهم ۳ درهم ۳ و ۵/۱۲ درهم ۹ درهم ۱۴ و ۵/۱۲ درهم</p> <p>امین السکه السباک^۴ نقصان الذواب^۵ صاحب النفخه الفحم (زغال)</p> <p>۱ و ۱/۶ درهم ۱ و ۱/۶ درهم ۹ درهم ۱ و ۱/۶ درهم ۲ و ۱/۲ درهم</p>
<p>الحاص _____ ل</p> <p>منه ۱۸۰۰ درهم بعد ۹ درهم نقصان الذوب به فی ۱۷۹۱ درهم رایج ۲۹۸ و ۱/۲ دینار</p>
<p>التفاوت و المكسب _____ ب</p> <p>الرایج ۱ و ۱/۲ دینار</p>

۱. معرب بوتة فارسی، ظرفی کوچکی که از گل سازند و زر و سیم و امثال آن در آن گدازند. بوتہ زرگری (دهخدا، ۵۰۵۸ / ۴).
۲. دراهم مضروبه، سکه نقره، مسکوک سیمین (دهخدا، ۲۳۱۶۷ / ۱۵).
۳. (اصطلاح زرگران) غش که به دارهم نهند (دهخدا، ۹۲۰۴ / ۶).
۴. زرگر، گدازگر (دهخدا، ۱۳۳۸۷ / ۹).
۵. کسر ذوب، اصطلاح زرگران و ضرابخانه، آنچه از وزن فلز که پس از آب کردن کم می آید (دهخدا، ۱۱۶۱۳ / ۸).
۶. درآمد، عایدی، آنچه از کسب عاید شود (دهخدا، ۲۱۳۹۹ / ۱۴).

قبچور

قبچور یا همان مالیات سرانه، از دیگر منابع مالی بود که در عهد مغولان وضع شد (جوینی، ۱/ ۲۵). پیش از مغولان، مالیات سرانه‌ای با عنوان جزیه از اهل ذمه می‌گرفتند که مسلمانان از پرداخت آن معاف بودند. در عهد مغولان، دامنه شمول مالیات سرانه گسترش یافت و همه رعایای مملکت از شهری و روستایی و ایلاتی مکلف بودند آن را پرداخت کنند. شیوه وصول مالیات قبچور بدین ترتیب بود که ابتدا شمار افراد ذکور هر خانواده از طبقات جامعه در نواحی شهری و روستایی را پس از سرشماری (قبچور) در دفتر احصاء ثبت می‌کردند. سپس بر اساس سرشماری دفتر احصاء، مالیات قبچور هر محله و روستا در دفتر تعیین اموال دیوانی مشخص می‌شد. در این میان، طبقاتی نظیر ائمه، صوفیان، قضاة، سادات، مؤذن و غسل که از پرداخت معاف بودند، از جمع کسر می‌کردند (حسن بن علی، ۱۶۷، ۲۰۶-۲۰۷). نرخ مالیات قبچور در هر ناحیه بر حسب مکت و ثروت افراد متفاوت بود؛ چنانکه در زمان منگوقاآن پس از تجدید نظر در نرخ مالیات ناحیه گرجستان، برای هر نفر از پانصد دینار تا یک دینار مقرر شد (جوینی، ۱/ ۲۶۱). در نمونه دفاتر مالی/المرشد نرخ مالیات قبچور برای هر نفر از قراری ۷ دینار محاسبه شده است (حسن بن علی، ۲۰۶-۲۱۰). به نظر می‌رسد نرخ مذکور در زمان گیخاتو معمول بوده است، زیرا در صورت حساب دارالضرب، عیار نقره بر اساس فرمان گیخاتو یعنی ده نه ضرب شده است (رشید الدین فضل الله، ۱۴۵۷/۲). در اصلاحات مالیاتی عهد غازان خان اگرچه در وضع مالیات قبچور تغییراتی صورت گرفت و در بعضی ولایات لغو شد، اما مالیات سرانه همچنان یکی از منابع درآمد حکومت بود (همان، ۱۴۱۵، ۱۴۳۸؛ حمدالله مستوفی، ۶۰۴).

رصد

حسن بن علی در بخش اصطلاحات رایج در محاسبات، رصد را وجهی دانسته که راهداران اخذ می‌کردند. وی درباره این اصطلاح توضیح بیشتری به دست نداده است. گویا رصد همان باجی (راهداری) باشد که در عهد سلطنت غازان خان، حکومت در قبال محافظت راهها از کاروانیان و مسافران در محل‌های معین اخذ می‌کرد. گفتنی است که مؤلف به هنگام سخن از محل درآمدهای دیوانی و تشریح دفاتر و محاسبات مالی از رصد نام نبرده است (حسن بن علی، ۱۷۱؛ رشید الدین فضل الله، ۱۴۵۵/۲).

نتیجه

در عهد ایلخانان کتاب‌هایی در زمینه آموزش دفتر داری مالی و اداری برای مبتدیان و شاغلان دیوان استیفا نگاشته شد. این آثار با وجود جنبه آموزشی حاوی گزارش‌های دقیق و موثق از نظام مالیاتی، ساختار و نحوه اداره دیوان استیفا، مالیات‌ها، قوانین و مقررات و دفاتر مالی و شیوه‌های محاسباتی است. *المرشد فی الحساب* کهن‌ترین اثر موجود در این زمینه به زبان فارسی است و اطلاعات گسترده و ارزشمندی از امور مالی-مالیاتی و دیوانی در بر دارد. اگرچه همچون ادوار گذشته، مستوفی دیوان زیر نظر صاحب دیوان دخل و خرج و دارایی مملکت را تنظیم می‌کرد، اما بنا بر مقتضیات زمان دگرگونی‌هایی در ساختار تشکیلات مالی و قوانین مالیاتی رخ داد. از جمله، وضع مالیات‌های جدید نظیر تمغا، قبچور و مراعی، قوانین مالیاتی برای برآورد و وصول عایدات و دفاتر مالی برای محاسبه و ثبت محاسبات و نیز مشاغل جدید همچون تمغاچی می‌توان نام برد. از سوی دیگر، با توجه به گستردگی مملکت و رواج مالیات‌های جدید، مستوفیان با ابداع شیوه جدید محاسباتی، «نردبان پایه» رسیدگی به امور مالی و مالیاتی حکومت را تسریع کردند. اگرچه نظام مالیات‌گیری در ایران با فروپاشی خلافت عباسی چندی دچار پریشانی گردید، اما به زودی با تلفیق سنت ایرانی و مغولی، نظام مالیاتی جدیدی برقرار شد. با وجود پاره‌ای ابهامات در منابع پیرامون نظام جدید و ذکر بیش از ۴۵ نوع مالیات، باید گفت که براساس کتاب *المرشد مال*، تمغا و قبچور سه منبع اصلی درآمدهای مالیاتی حکومت در عهد نامسلمانی ایلخانان بود. در کنار موارد مذکور، آموزش‌های اصول و قوانین دفتر داری مالی مندرج در *المرشد* برای بررسی تاریخ و تحول سنت حسابداری حائز اهمیت بسیار است.

منابع

- افشار، ایرج، «تازه‌ها و پاره‌های ایران‌شناسی (۵۲)»، *مجله بخارا*، شماره ۵۳، صص ۱۷۷-۲۰۶، ۱۳۸۵.
- ایرانی، نفیسه و علی صفری آق قلعه، کهن‌ترین فرهنگ نامه فارسی در دانش استیفا: تصحیح و تحلیل بخش لغات و مصطلحات *المرشد فی الحساب*، تهران: میراث مکتوب، چاپ اول، ۱۳۹۵.
- بناکتی، ابوسلیمان داوود بن ابی الفضل محمد، *روضه اولی الالباب فی معرفه التواریخ و النسب*، تاریخ بناکتی، تصحیح جعفر شعار، تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۴۸.
- پطروشفسکی، ا.پ، «جریان‌های اجتماعی - اقتصادی دوره ایلخانان»، *تاریخ اجتماعی - اقتصادی ایران در دوره مغول*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: نشر اطلاعات، ۱۳۶۶.

- حسن بن علی، *المرشد فی الحساب*، نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ثبت ۲۱۸۵۲، تالیف ۶۹۱ق.
- خواجه نصیرالدین طوسی، «رساله خواجه نصیرالدین»، *تاریخ شاهى قرن ۸هـ*، مؤلف ناشناخته، تصحیح محمد ابراهیم باستانی پاریزی، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۲۵۳۵.
- دهخدا، علی اکبر، *لغت نامه دهخدا*، زیر نظر محمد معین و سیدجعفر شهیدی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.
- رشیدالدین فضل الله همدانی، *جامع التواریخ*، تصحیح محمد روشن و مصطفی موسوی، تهران: نشر البرز، ۱۳۷۳.
- رضوی، سید ابوالفضل، شهر، سیاست و اقتصاد در عهد *ایلخانان*، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۸.
- شمس منشی، محمد، *دستورالکاتب فی تعیین المراتب*، تصحیح عبدالکریم اوغلی علیزاده، مسکو: انتشارات فرهنگستان علوم جمهوری شوروی سوسیالیستی آذربایجان، ۱۹۷۶.
- صدق آمیز، هاشم، «نقدی بر رساله فلکیه اثری ارزشمند اما کمتر شناخته شده»، *مجله کتاب ماه تاریخ و جغرافیا*، شماره ۶ و ۷، صص ۱۸-۲۲، اردیبهشت ۱۳۷۷.
- صفری آق قلعه، علی، «بررسی کتابشناسانه آثار استیفاء در دوره اسلامی»، *مجله پیام بهارستان: ویژه نامه مالیه و اقتصاد*، شماره ۱، صص ۹۵-۱۱، ۱۳۹۲.
- فروغ اصفهانی، محمد مهدی، *فروغستان دانشنامه فن استیفاء و سیاق (تالیف ۱۲۵۸ق)*، به کوشش ایرج افشار، تهران: میراث مکتوب، ۱۳۷۸.
- فلک علاء تبریزی، عبدالله بن علی، *قانون السعاده در سیاق*، تحقیق میر کمال نبی پور، دانشگاه گوتینگن، ۱۹۷۳.
- مازندرانی، عبدالله بن محمد بن کیا، *رساله فلکیه*، نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ثبت ۶۵۴۱، تالیف تقریباً ۸۶۵هـ.
- همو، *رساله فلکیه در علم سیاق*، به تصحیح واتر هینس، ویس بادن، انتشارات هیئت مستشرقین، ۱۹۵۲.